

№ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AYGÜN İLHAM QIZI ƏLİYEVƏ

XIX ƏSR FRANSIZ POEZİYASINDA ŞƏRQ MÖVZULARI

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (fransız ədəbiyyatı)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2015

İş AMEA Gəncə bölməsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Əsgər Məmməd oğlu Zeynalov

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Şahin Həmid oğlu Xəlilli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Kamalə Qadir qızı Məmmədova

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Dünya ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə 24/04 2015-ci il saat _____ da Azərbaycan Dillər
Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevdə Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Fransız ədəbiyyatında Şərq mövzuları son dərəcə əski, geniş və tükənməyən mövzudur. Belə ki, Madlen dö Sküderi 1649-1654-cü illər arasında “Artemin, yaxud böyük Kir” romanını, 1672-ci ildə Jan Rasin “Bayazet” faciəsini, Jan dö La Fonten öz təmsillərini, xüsusilə 1678-ci ildə nəşr etdirdiyi ikinci təmsillər məcmuəsini, Şarl Lui dö Monteskyö 1721-ci ildə işıq üzü görmüş “Fars məktubları”nı şərq mövzusunda yazmışlar. Təkcə XVIII əsr fransız ədəbiyyatının deyil, eləcə də Avropa ədəbiyyatının ən böyük siması olan Volter isə həmkarlarından fərqli olaraq Şərq mövzularına daha geniş şəkildə müraciət etmişdir. Volter müasirlərindən irəli gedərək həmin mövzuda nəsr əsəri ilə yanaşı, dram və esseərlə də yazmışdır.

Fransız ədəbiyyatında Şərq mövzularına maraq bir ədəbi istiqamət kimi XIX əsrdə daha böyük vüsət almışdır. Belə ki, XIX əsr fransız ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrinin, o cümlədən Viktor Hüqo, Onore dö Balzak, Aleksandr Düma, Jül Vern, Teofil Qotye, Alfons dö Lamartin, Lil dö Likontun yaradıcılıqlarında bu mövzu öz əksini tapmışdır.

Fransız ədəbiyyatında Şərq mövzuları XX əsrin tanınmış fransız ədibləri Anri Masse, Pyer Lotti, Lui Araqon, Jorj Frelley, Marsel Eqretto, Heydər Bammatin da diqqətini özünə cəlb etmiş və bu mövzuda əsərlər yaratmışlar.

Bu tükənməyən mövzuya müraciət edən fransız yazıçı və şairlərinin əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında böyük maraqla qarşılanmış, tədqiqatçı-alimlərimizin araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Onların sırasında əməkdar elm xadimi, prof. Rauf İsmayılov, filologiya üzrə fəlsəfə doktorları Əziz Gözəlov, Əsgər Əliyev və Əsgər Sərkəroğlu öz tədqiqatlarında həmin mövzuya münasibətlərini bildirmişlər. Filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Zeynalov və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Elmira Fərəcullayevanın tədqiqatları isə birbaşa fransız ədəbiyyatında Şərq mövzularının tədqiqinə həsr olunmuşdur. Bu sahədə Ə. Zeynalovun “Fransız ədəbiyyatında Şərq” və E. Fərəcullayevanın “Şərq Jorj Sand yaradıcılığında” dissertasiyalarını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Təqdim olunan dissertasiya da birbaşa Şərq mövzuları ilə bağlıdır. Bu elmi işdə XIX əsrdə yaşamış Viktor Hüqo və Alfons dö Lamartinin yaradıcılığında Şərq mövzularının tədqiqi qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur.

Alfons dö Lamartin iki dəfə Şərqdə olmuş və bu səfərlərin nəticəsi olaraq Şərq mövzusunda bir sıra şeirlər yazmışdır.

Azərbaycan oxucularına “Səfillər”, “Paris Notrdam kilsəsi”, “Büq Jarqal”, “Edama məhkum edilmişin son günü”, “Klod Qo” romanları ilə yaxşı tanış olan Viktor Hüqo Şərq mövzularının təsiri altında qiymətli poetik nümunələr də yaratmışdır.

V.Hüqo həmişə arzulasa da Şərqdə olmamışdır. 1811-ci ildə İspaniyada olarkən buradakı Şərqə məxsus xüsusiyyətlər onun uşaqlıq yaddaşına hopmuşdur. Şairin ilk şeir məcmuələrindən biri 1829-cu il yanvarın 14-də nəşr olunmuş “Şərq motivləri”dir. Bu şeirlər 1825-27-ci illərdə qələmə alınmışdır. Əldə olan faktlar təsdiq edir ki, Hüqo Şərqə bağlı fransız dilinə tərcümə edilmiş ədəbiyyatları, o cümlədən, A.B.Bibresteyn-Kazimirskinin 1840-cı ildə fransızcaya çevirdiyi “Qurani-Kərim”, Qiyyom Potyenin “Şərqin müqəddəs kitabları” və “Şərq mədəniyyəti” əsərlərini, Volterin Şərq mövzusunda yazılmış əsərlərini dərinlən mənimsəmiş və onlardan geniş istifadə etmişdir. Əlbəttə, buraya XVII əsrdən üzü bəri ərəb, fars, türk dillərindən fransız dilinə tərcümə olunmuş əsərləri də əlavə etmək olar.

Aparılan tədqiqatlara əsaslanaraq demək olar ki, V.Hüqo bütün yaradıcılığı boyu Şərq mövzularına müraciət etmiş və bununla da yaradıcılığını, xüsusilə poetik yaradıcılığını zənginləşdirmişdir. Bu mövzuya daha dərinlən müdaxilə etdikcə, fransız şairinin get-gedə özünün də mənəvi zənginləşdiyi, püxtələşdiyi açıq-aşkar hiss olunur.

V.Hüqo əsərlərində “Qurani-Kərim”in ayrı-ayrı surələrindən poetik parçalar təqdim etməklə yanaşı, Məhəmməd Peyğəmbərin həyatından bəhs edən rəvayətlərdən də yeri gəldikcə istifadə etmişdir.

V.Hüqonun Məhəmməd Peyğəmbərin həyatını və “Qurani-Kərim”i bu qədər incəlikləri ilə öyrənməsi, buradakı müəyyən məqamların, eyni zamanda surələrin fransız ədibinin əsərlərində dəqiqliklə öz əksin tapması ciddi bir tədqiqat üçün zəmin yaratmışdır.

V.Hüqonun “Şərq motivləri”ndə bir sıra məşhur Şərq şairlərinin qəzəllərinin tərcüməsi də özünə yer tapmışdır. V.Hüqonun yaradıcılığını diqqətlə izlədikdə Şərq şairlərinin fransız ədibinin yaradıcılığına təsiri açıq-aşkar hiss olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyini təxmini şəkildə aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

- Dissertasiyada V.Hüqonun “Şərq motivləri”nə Şərq mövzularının təsiri baxımından münasibət bildirilir;

- “Şərq motivləri” məcmuəsində tərcümə olunmuş Şərq şairlərinin əsərləri ilk dəfə olaraq təhlil süzgəcindən keçirilir;

- V.Hüqonun Məhəmməd Peyğəmbərə həsr etdiyi şeirlər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb olunur.

- Lamartinin poeziyasında Şərq mövzusunda həsr olunmuş şeirlər ilk dəfə tədqiq edilir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın obyektı fransız ədəbiyyatında Şərq mövzularıdır. Predmeti isə V.Hüqo və Lamartinin Şərq mövzusunda yazdıqları əsərlərin təhlili, onların sistemləşdirilərək ümumiləşdirilməsidir.

Tədqiqatın məqsədi. Dissertasiyada əsas məqsəd aşağıdakılardan ibarətdir:

- fransız ədəbiyyatında Şərq mövzusunun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tədqiqinə münasibət bildirmək;

- V.Hüqo poeziyasına Şərq ədəbiyyatının təsirini faktlarla açıb göstərmək.

- Lamartinin Şərq mövzusunda yazdığı əsərləri araşdırmaq;

- V.Hüqonun “Şərq motivləri” məcmuəsində əksini tapmış Şərq ədəbiyyatı nümunələrini təhlil süzgecindən keçirmək;

- Hüqonun Məhəmməd Peyğəmbərə həsr etdiyi silsilə şeirlərdə reallıq və rəvayətlərin açıqlanması, onların Məhəmməd peyğəmbərə həsr olunmuş digər mövcud əsərlərlə müqayisəsi.

Tədqiqatın vəzifələri. Əvvəllər bu sahədə tədqiqat aparmış Azərbaycan və xarici ölkə ədəbiyyatşünaslarının yaradıcılığını öyrənib onlara münasibət bildirmək, tədqiqatı V.Hüqo və Lamartinin orijinaldan, fransız dilində çap olunmuş əsərləri əsasında aparmaq, lazım gəldikdə fikri əsaslandırmaq üçün elmi müqayisələri təqdim etmək dissertasiyanın əsas vəzifələri hesab edilə bilər.

Dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat zamanı əldə edilmiş nəticələr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün töhvə ola bilər və gələcəkdə bu mövzuda yazılacaq əsərlər üçün yeni istiqamətlərin yaranmasına səbəb olar.

Tədqiqat işinin təcrübi əhəmiyyəti öncə bu mövzunun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə tədqiqata cəlb olunmasıdır. Dissertasiya işindən respublikanın ali məktəblərində keçirilən xarici ölkələr ədəbiyyatı fənni üzrə mühazirə və praktik məşğələlər, eləcə də seçmə fənlərin tədrisində istifadə edilə bilər. Dissertasiya işi eyni zamanda doktorant və dissertantlar, tədqiqatçılar, ədəbiyyatşünas alimlərin elmi əsərlərinin xarakterlərinin ilkin qaynaqlarına da çevrilə bilər.

Elmi fərziyyə. Dissertasiya işinin elmi fərziyyəsi ondan ibarətdir ki, XIX əsr fransız ədəbiyyatında Şərq mövzusunda Viktor Hüqo və Alfons dö Lamartinin yaradıcılığı üzrə yazılmış bu tədqiqat işi digər fransız ədiblərinin də həmin mövzuda qələmə aldığı əsərlərin araşdırılmasına imkan yarada bilər.

Tədqiqatın nəzəri metodologiyası. Dissertasiya işi XIX əsr fransız ədəbiyyatının iki görkəmli nümayəndəsinin – Viktor Hüqo və Alfons dö Lamartinin Şərq mövzusunda yazdığı şeirlərinin araşdırılması çərçivəsində qurulmuşdur. Habelə qarşıya qoyulan problemin həllində tarixi müqayisəli metoddan, tekstoloji təhlil üsullarından istifadə olunmuşdur.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə bölməsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmununu ifadə edən məqalələr və tezislər respublikanın müxtəlif elmi məcmuələrində və xaricdə nəşr edilən elmi jurnallarda dərc olunmuş, işin mövzusu ilə bağlı elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, onun məqsədi və vəzifələri, müdafiyyə təqdim edilən əsas müddəaları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “Fransız ədəbiyyatında Şərq mövzularının tədqiqi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında” adlı I fəslində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müxtəlif vaxtlarda fransız ədəbiyyatında Şərq mövzuları ilə bağlı yazılmış əsərlərə münasibət bildirilmişdir.

Fransız ədəbiyyatı ilə məşğul olan, demək olar ki, əksər Azərbaycan ədəbiyyatşünasları bu və ya digər dərəcədə həmin mövzuya toxunmuş, yaxud birbaşa tədqiqat əsərləri yazmışlar.

Həmin əsərlərdən əməkdar elm xadimi, prof. Rauf İsmayılovun əvvəlcə rus dilində (1983), sonralar isə təkmilləşdirilərək daha irihəcmli şəkildə 2001-ci ildə yenidən nəşr etdirdiyi “Azərbaycan-Fransa ədəbi əlaqələri” əsəri, görkəmli araşdırıcı Əsgər Sərkəroğlunun müxtəlif illərdə nəşr olunmuş “Nizami fransız mənbələrində” (1991), “Azərbaycanın peyğəmbərləşən mütəfəkkir şairi” (2004), prof.Əsgər Zeynalovun “Fransız ədəbiyyatında Şərq” (1996), “Şərq Volter yaradıcılığında” (2001), “Viktor

Hüqo” (2001), “O bir əsr idi...” (2010), “Fransız ədəbiyyatının milyarderi” monoqrafiyaları, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Elmira Fərəcullayevanın “Jorj Sand yaradıcılığında Şərq motivləri” adlı fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası (1997), Əsgər Əliyevin “Elmin Eyfel qülləsi”¹ monoqrafiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu əsərlər təkcə fransız ədəbiyyatında Şərq mövzularını öyrənməyə deyil, həm də gələcəkdə bu istiqamətdə yeni tədqiqatlar aparmaq üçün geniş imkanlar yaratmışdır.

Öncə qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı tədqiqatçıların, xüsusilə R.İsmayılovun, Ə.Sərkəroğlunun, Ə.Zeynalovun əsərlərinin hər biri əslində bir dissertasiyanın mövzusudur. Ancaq bu əsərlərdə problemlər ümumiləşdirilmiş şəkildə araşdırılmışdır.

Azərbaycan tədqiqatçılarının araşdırmalarına nəzər salarkən fransız ədiblərinin, ədəbiyyatşünaslarının ən çox müraciət etdikləri Şərq mövzularından birinin “Avesta” olduğu aydınlaşır . "Avesta" nın Fransada yayılmasına münasibətdə tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı mövcuddur, xüsusilə, R.İsmayılovun, Ə.Sərkəroğlunun, Ə.Zeynalovun bu məsələyə baxışını qeyd etmək lazımdır .

R.İsmayılov “Avesta”nın fransız dilindəki nəşri ilə bağlı yazmışdır: “XVIII əsrin ikinci yarısında Avropa şərqşünaslığının “Avesta” haqqında heç bir təsəvvürü yox idi. Yalnız 1771-ci ildə gənc fransız şərqşünası Anketil-Düperon (1731-ci ildə anadan olmuşdur) Avropa alimlərini “Avesta” ilə tanış edib. Hindistanda əldə edilmiş “Avesta”nın fransızcaya tərcüməsi, Azərbaycan, fars və başqa Yaxın Şərq xalqlarının qədim dini-fəlsəfi, estetik və ədəbi baxışlarını öyrənmək üçün dünya şərqşünaslığının yeni bir səhifəsini açmışdır”.

¹ İsmayılov R. Azərbaycan-Fransa ədəbi əlaqələri. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2001, 349 s.; İsmayılov R. Азербайджанско-французские литературные связи. Баку: Язычы, 1983, 212 с.; Sərkəroğlu Ə. Nizami fransız mənbələrində. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 144 s.; Sərkəroğlu Ə. Azərbaycanın peyğəmbərləşən mütəfəkkir şairi. I c. Bakı: Elm, 2004, 60 s.; Zeynalov Ə. Fransız ədəbiyyatında Şərq. Bakı: Elm, 1996, 164 s.; Zeynalov Ə. Şərq Volter yaradıcılığında. Bakı: Azərbaycan Milli ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001, 160 s.; Zeynalov Ə. Vüktor Hüqo, Bakı: Mütərcim, 2001, 104 s.; Zeynalov Ə. O, bir əsr idi... Bakı: Mütərcim, 2010, 240 s.; Zeynalov Ə. Fransız ədəbiyyatının milyarderi (fransız dilində). Bakı: Mütərcim, 2013, 104 s.; Фараджуллаева Э. Восточная тематика в творчестве Жорж Санд: Автореф. ... канд.филол.наук. Баку, 1997, 21 с.; Əliyev Ə. Elmin Eyfel qülləsi. Bakı: Ağrıdağ, 1999, 112 s.

Burada belə bir sual ortaya çıxır: Doğrudanmı, Avropanın “Avesta” ilə tanışlığı 1771-ci ildən başlayır?

Ə.Sərkəroğlu yazır ki, fransız şərqşünası Öjen Levek 1880-ci ildə Parisdə “Hind, İran mif və əfsanələri Aristofan, Platon, Aristotel, Vergili, Ovidi, Bokkaço, Tibus, Dante, Aristo, Rable, Perro, La Fonten yaradıcılığında” əsərini çap etdirmişdir. 608 səhifədən ibarət olan bu əsərdə Öjen Levek Şərq ədəbiyyatı və mədəniyyətinin hələ eramızdan əvvəl başlayaraq qədim Roma, yunan, İtaliya, Fransa mədəniyyətinə təsirindən söhbət açmışdır. Fransız şərqşünası qeyd edir ki, “Avesta”nın təsirindən Avropanın ən məşhur alim, yazıçı, şair və filosofları Aristofan (e.ə. 445-385), Aristotel (e.ə. 374-322), Platon (e.ə. 428-347), Ovidil (e.ə. 43-18), Vergili (e.ə. 70-19), Bokkaço (1313-1375), Dante (1269-1321), Aristo (1447-1553), Rable (1494-1553), Lafonten (1621-1695), Perro (1628-1703), Tibus (59-19), Aristo (1474-1533) və başqaları bəhrələnmişlər.¹

Ojen Levekin 1984-cü ildə Moskvada rus dilində nəşr olunmuş “Makedoniyalı İsgəndər” əsərindəki fikirləri isə daha çox heyrət doğurur: “Əgər Aristotel ardıcıl platonçu olsaydı, o vaxt akademiya hakimi kəsilmiş Zərdüştə heyranlıq hissini öz şagirdinə də aşılırdı. Lakin filosofu yunanların milli mənafeyi narahat edirdi. O, istəmirdi ki, bu kahinin təlimi İsgəndərə təsir göstərsin. Yeri gəlmişkən Aristotel həmin təlimi yüksək qiymətləndirirdi. Buna görə də sonralar İsgəndər Asiyaya yürüşə çıxanda məqsədi Zərdüştün müdrikliyi ilə tanış olmaq deyil, oranı qəsb etmək idi.

Fransız şərqşünasının böyük yunan filosofu Aristoteli Zərdüştə münasibətdə milli və dini mənsubiyyətə görə qeyri obyektivlikdə qınaması Ojen Levekin qərəzsiz tədqiqatçı olması faktının təsdiqi ilə yanaşı, eyni zamanda “Avesta”nın fransız ədəbi mühitinə mübahisəsiz təsirinin parlaq nümunəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Əldə olunan məlumatlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, “Avesta” hələ eramızdan əvvəl Avropada geniş yayılmış, bir fəlsəfi əsər kimi öyrənilmiş, uzun əsrlər boyu Avropanın ən böyük filosof və şairlərinin əsərlərinə çox güclü təsir etmişdir. Ancaq bir həqiqət də mövcuddur ki, “Avesta” sonralar Avropada unudulmuş, 1771-ci ildə Anketil-Düperonun fransız dilinə tərcüməsindən sonra yenidən diqqət mərkəzində olmuşdur.

¹ Sərkəroğlu Ə. Azərbaycanın peyğəmbərləşən mütəfəkkir şairi. Bakı: Elm, 2004, s. 424; Sərkəroğlu Ə. Avesta və Qədim Dünya mədəniyyəti // Elm və həyat, 1988, № 10, s. 17-18

Bütün bunlarla yanaşı, bir məsələnin də üzərində dayanmaq lazım gəlir. Tədqiqatların əksəriyyətində göstərilir ki, guya Avropa ilk dəfə Şərqlin bu möhtəşəm əsərilə Anketil-Düperonun tərcüməsi ilə tanış olmuşdur. Aparılan tədqiqatlar bu fikrin həqiqətə uyğun gəlmədiyini təsdiq edir. Fikri əsaslandırmaq üçün faktlara müraciət etmək lazım gəlir.

Tədqiqatçı Ə.Zeynalov özünün “Fransız ədəbiyyatında Şərq”, “Şərq Volter yaradıcılığında” monoqrafiyalarında həmin fikrə aydınlıq gətirərək yazır ki, Volter Anketil-Düperonun tərcüməsinin nəşrindən təxminən 25 il əvvəl yazdığı “Zadiq, yaxud Tale” əsərində tez-tez Zərdüştün adını çəkir və onun “Avesta”sından nümunələr gətirir. Məsələn, Zərdüşt deyir: “Pislik etmək fürsəti gündə yüz dəfə, yaxşılıq etmək fürsəti ildə bir dəfə düşür; Yemək yeyəndə səni tutacaq olsa da, itlərə də ver. Böyük Zərdüşt deyir ki, gözəl qadınlar tərəfindən sevilənlər, həmişə bu dünyanın işlərindən kənardə qalırlar.”

Tədqiqatda göstərilir ki, Volterin əsərində təkə and içəndə deyil, and içdirəndə də xeyir tanrısı Hörmüzə and içdirilir.

İstər-istəməz ortaya sual çıxır: “Bəs fransız mütəfəkkiri bu mənbəni haradan əldə etmişdir?”

Tədqiqatçı göstərir ki, Volterin 1756-cı ildə yazdığı “Millətlərin adətləri və düşüncə tərzini haqqında esse” adlı səkkiz cilddən ibarət əsərinin I cildində bu sualın cavabı aydınlaşır.¹

Tarixi prinsiplər əsasında yazılmış bu əsərdən aydın olur ki, M.Hid “Zənd Avesta”nın əsas hissələrindən olan "Sadder"dən bir parçanı taparaq həmin hissəni Volter üçün tərcümə etmişdir.

“Fransız ədəbiyyatında Şərq”əsərində Volterin “Esse”lərində nəşr olunmuş “Avesta”dan parçalar araşdırıcı Ə.Zeynalov tərəfindən Azərbaycan dilinə çevrilərək oxuculara təqdim olunmuşdur. Tədqiqatçının gəldiyi əsas nəticə ondan ibarətdir ki, Volter istər “Zadiq, yaxud Tale” əsərində, istərsə də “Esse”lərində “Avesta”dan parçalar verməklə Avropanı "Avesta" ilə tanış etməkdə Anketil-Düperonu 25 il qabaqlamışdır.

Fransız ədəbiyyatında Şərqə dair ən çox müraciət olunan mövzu və mənbələrdən biri də Nizami Gəncəvi yaradıcılığıdır. Fransız ədəbiyyatında bir neçə əsərdə ki, Nizami Gəncəvi yaradıcılığı diqqət mərkəzindədir. Ömrünün təxminən 40 ilini Nizaminin fransız qaynaqlarında öyrənil-

¹ Voltaire. Essai sur les mœurs et l' esprit des notions. Tome 1-2, A Paris de l'imprimerie et de la fonderie stéréotypes de Pierre Didot l'ainé et Firmin Didot, 1817, 50 p.

məsinə həsr edən Əsgər Sərkəroğlunun fikrincə, Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı ilə məşğul olan ilk avropalı şərqşünaslar fransızlar olmuşlar. Onlar XVII əsrdən başlayaraq Azərbaycan şairi haqqında məqalələr çap etdirmişlər. Fransız şərqşünaslarından Bartelemi d'Herbelo, Antuan Qullan, Silvestr dö Sasi, Jül Mol, Jan Darmest Eter, Lüsüən Büva, Alfons Russo, Teofil Qotye, Röne Poyri, E.Bloşe, Jorj Frilley, Anri Masse, Lui Araqon, Fridrix Şarmua, Lui Spidznaqel böyük Azərbaycan şairini fransızlara təqdim etmişlər.

Fransız şərqşünasları, o cümlədən Anri Masse, Klerombl Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl” əsərlərini bütövlükdə fransız dilinə çevirmişlər. Şairin digər əsərlərindən də fransızcaya çoxlu sayda parçalar tərcümə olunmuşdur.

Sual oluna bilər. Səbəb nə idi ki, Ə.Sərkəroğlu Nizami Gəncəvi yaradıcılığının fransız qaynaqları üzərində bu qədər dayanıbdır?

Bunun başlıca səbəbi ondan ibarətdir ki, Nizami Gəncəvi yaradıcılığı müxtəlif əsrlərdə təkcə fransız dilinə tərcümə olunmamış, dahi Azərbaycan şairinin poemaları fransız dilinə tərcümə ediləndən sonra onun təsiri ilə ayrı-ayrı dövrlərdə fransız ədəbiyyatında sanballı əsərlər meydana gəlmişdir. Bu müəlliflər sırasında Lesajın, Volterin, Araqonun adlarını çəkmək kifayətdir.

Ə.Sərkəroğlu yazır ki, Nizami motivlərindən istifadə etməyi fransız şairləri həmişə özlərinə şərəf bilmişlər.

Ə.Sərkəroğlunun fikrincə Lui Araqon Nizaminin söylədiyi aşiqanə seirlərindən təsirlənərək özünün ömür-gün yoldaşı Elza Trioleyi sanki Leyli, özünü isə ona çılgıncasına vurulmuş eşq divanəsi kimi, öz Leylisinin Məcnunu kimi təsvir etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünasları "Min bir gecə", "Min bir gündüz" nağıllarının, fransız səyyahlarının Azərbaycana səyahətlərinin fransız ədəbiyyatına təsirlərinin tədqiqinə də diqqət yetirmiş, bu sahədə sanballı monoqrafiyalar yazmışlar.

Fransızların diqqət göstərdiyi Azərbaycan folklorunun tarixi abidələrindən biri də “Koroğlu” eposudur. Bu məşhur dastan 1840-cı ildə rus dilində nəşr olunduqdan sonra, 1842-ci ildə ingilis dilində, daha sonra fransız dilində işıq üzü görmüşdür. Bu barədə Azərbaycan tədqiqatçılarından M.Sadiqov, R.İsmayılov, Ə.Əliyev, E.Fərəcullayeva, M.Abdullayeva araşdırmalar aparmışlar. “Koroğlu” dastanının fransız dilində nəşri tarixi, qollarının sayı ilə bağlı fikir müxtəlifliyi üzə çıxmışdır.

Dissertasiyanın “*XIX əsrin birinci yarısında fransız poeziyasında Şərq mövzuları*” adlı *II fəslinin birinci yarım fəsl* “Şərq mövzuları Hüqo poeziyasında: problemlər, təsirlər” adlanır. Bu yarım fəsildə dahi fransız ədibi Viktor Hüqonun 1829-cu ildə nəşr etdirdiyi “Şərq motivləri” məcmuəsi tədqiqata cəlb edilmişdir.¹

V.Hüqonun “Şərq motivləri”ndən danışan fransız tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, şairin heç bir məcmuəsi bu qədər ardıcıl, bir-birini tamamlayan şəkildə olmamışdır. Onların fikrincə, “Balladalar”dakı orta əsr romantizm və fantastikasından sonra, fransız ədibi yeni bir romantik lirizmin axtarışına başlayır. Bu, şairin Şərq mövzusunda yazdığı şeirlərdir. Hüqo yeni ərsəyə gələcək şeir məcmuəsinin adı üçün də tərəddüd edir və bir neçə ad onun fikrindən keçir: “Əlcəzairilər”, “Asiya və Şərq” və nəhayət o, fikrini qətiləşdirir: “Şərq motivləri” (“Les Orientales”).

1825-ci ildən başlayaraq o, Şərq mövzusunda şeirlər yazmaq qərarına gəlir və həmin mövzulara müraciət edir: “Fəth olunmuş şəhər”, “Saray başları” (1826), “Paşanın kədəri” (1827).

Hüqonun “Şərq motivləri”nəşr olunandan sonra, şairə kəskin hücumlar başlayır. Tənqidçi, publisist, şair Şarl Nodiye “Şərq motivləri”ni tənqid edərək yazırdı: “Bizim qayda-qanunlarla hesablaşmayan bir yer haqqında poeziya hansı əsas və nöqtəyi-nəzərlə Fransada öz əksini tapmışdır?”

Fransız tədqiqatçısı Maks Qallo göstərir ki, “Şərq motivləri”nə olan hücumlar şairə ağır təsir edir. Hüqonun aşağıdakı sözləri də həmin fikri əsaslı surətdə təsdiqləyir: “Mən özümü çox da yaxşı hiss etmirəm. Səkkiz gündən bəridir ki, mənim bütün içəlişlərim dəhşətli surətdə bir-birinə qarışmışdır”.² Şairin gözləri yenidən ağrımağa başlayır, o bir müddət yazıb-oxuya bilmir.

Həmin dövrün tənqidçilərindən Jül Jan da “La Kotidien” (“Gündəlik qəzet”) qəzetində Hüqonu kəskin tənqid edir.

Zaman bu tənqidlərin tamam əhəmiyyətsiz olduğunu təsdiq etdi.

“Şərq motivləri”ndən danışarkən Hüqonun bu məcmuəyə daxil etdiyi “Kanaris”, “Çadra”, “Sultan Əhməd” “Ay işığı”, “Əlvida”, “Ərəb qonağı”, “Uduzlanmış döyüş”, “İşıq”, “Cinlər”, “Xəyal”, “Ekstaz”, “Ona”, “Arzu”, “Xəlifəyə”, “Qarğış” şeirlərini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Bu şeirlər sırasında Şərqlə birbaşa bağlı olan “Çadra” və “Sultan Əhməd” şeirlərinin adlarını xüsusi qeyd etmək lazım gəlir.

¹ Hügo Victor. Les Orientales. Paris: Librairie de L.Hachette, 1859, 180 p.

² Max Gallo. Victor Huqo. Tome I. Paris: Edition, 2001, pp. 298, 493.

Dövrün siyasi təlatümlərindən təngə gələn Hüqo üsyanlar, inqilablar Fransasından qurtulub romantik bir aləmdə olmaq istəyir. Onun bu romantik aləmi Şərqdır. Andre Besson yazır ki, şair Aralıq dənizinin sərhədlərini keçib, Şərqdə olmağı arzulayırdı. Sual oluna bilər: “Necə olmuşdur ki, Hüqo bu mövzuya müraciət etmişdir?”

Bir çox rus tədqiqatçıları “Şərq motivləri”nin yaranmasının əsas səbəbini, tədqiqatçı Ə.Zeynalovun qeyd etdiyi kimi, məhz bu dövrdə gedən türk-yunan müharibəsində (1821-1829) görürlər. Şübhəsiz, bu fikir o dövrdə türklərə qarşı yönəlmiş kinli, qərəzli münasibətlərin nəticəsi kimi meydana gəlmişdi. Çox təəssüflər olsun ki, bir sıra görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünasları – M.Rəfili, Ə.Sultanlı, M.C.Cəfərov və başqaları Hüqonun “Şərq motivləri” ilə tanış olmadan, yaxud rus dilinə tərcümə olunmuş həmin silsilədən türk-yunan müharibəsindən bəhs edən şeirlərlə tanış olduqdan sonra rus tədqiqatçılarının fikirlərini təkrar etmişlər. Bu isə aparılmış araşdırmaların obyektivliyini və həqiqətə uyğunluğunu şübhə altına alır.

Hüqonun “Şərq motivləri”ndəki şeirlərinin şərhində də nədənsə, türklərə qarşı qəzəbli hissələr öz əksini tapmışdır. Bu “Paşanın əzabı”, “Dərviş” şeirlərinin şərhində xüsusilə özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, yaradıcılığının ilk çağlarında həm Hüqonun, həm də bəzi rus və avropalı araşdırıcıların türklərə qarşı bu cür münasibətinin bir səbəbi tədqiqatların böyük bir hissəsinin SSRİ dövründə sovet ideologiyasının təsiri altında aparılması idisə, ikinci əsas səbəb isə Avropada türklərin islam dininin əsas mühafizəçisi və daşıyıcısı kimi qiymətləndirilməsindən irəli gəlirdi. Guya “əzrayıl”, “cəhənnəm” yalnız türklərə məxsusdur. Bütün xalqların ibadət etdiyi dinlərdə “əzrayıl” və “cəhənnəm”in olması Hüqonun “Şərq motivləri”ndəki “türk cəhənnəmi” ifadəsinin də yersiz bənzətmə olduğunu, həqiqətə uyğun gəlmədiyini təsdiq edir.

A.Morua qeyd edirdi ki, Şərq bu dövrdə dəbdə idi. Şairin Şərq mövzularına müraciət etməsinin əsas səbəbinin ən tutarlı cavabını isə Hüqonun özü vermişdi. O, kitabın müqəddiməsində yazmışdı: “Bu dövrdə misli görünməmiş dərəcədə Şərlə məşğul olurlar. Şərqin öyrənilməsi heç vaxt bu dərəcədə inkişaf etməmişdi. Əgər XIV Lüdovikin dövründə (1643-1715) onlar ellinist idilərsə, indi isə şərqşünasdırlar.”¹

Hüqonun “Şərq motivləri” məcmuəsinin 1859-cu il nəşrinin sonunda ayrı-ayrı şairlərin əsərlərindən nümunələr verilmişdir. Məcmuənin

¹ Hügo Victor. Les Orientales. Paris: Librairie de L.Hachette, 1859, p. 7

sonundakı şərhlərdən aydın olur ki, Hüqo Şərq mövzusunda yazdığı şeirlərdən həmin qəzəl və qəsidələrdən istifadə etmiş, bəzən də onların təsiri altında yazmışdır. Məsələn, şərhdə göstərilir ki, Hüqonun “Nourmahal la Rousse” və “Dəvə” (“La Chamelle”) şeirləri Mullakat dö Tarafanın qəsidələrinin əsasında qələmə alınmışdır. “Dəvə” (“La Chamelle”) və “Madyan” (“La caval”) şeirlərində Hüqo Mullakat dö Tarafanın qəsidə və şeirləindən parçalar vermişdir.

Şair “Arzu”, “Noyabr”, “Xəlifəyə”, “Əlvida, ərəb qonağı”, “Qarğış” kimi şeirlərində bir xarakterik hal kimi Şərq poeziyasına xas olan təşbehlərdən geniş istifadə etmişdir. Məsələn: «un soleil de flamme – qaynar günəş», «la pluie à ruisseau – çay yağışı – sel», « la bouche violette – bənövşə ağız», «songe à son toit aigu comme un ruche à miel. Qu’elle n’a qu’une porte et qu’elle s’ouvre au ciel, du côté d’où vient l’hirondelle – Sən arı pətəyi kimi səs-küylü olan daxman barədə fikirləş, onun səmaya açılan yalnız bir qapısı var, o tərəfdən ki, oradan qaraquş gəlir», «si tu reviens, gravis, pour trouver ce hameau, le mont noir qui de loin semble un dos de chameau – əgər sən bu kəndi tapmaq üçün qayıdıb gəlsən, bu qara dağ uzaqdan dəvə belinə oxşayır», « les femmes de madras plus douces qu’un parfum, etles filles d’Alep qui sur leur beau sein brun. Ont des colliersde perles blanches – Mədrəs qadınları ətirdən daha rayihəlidir. Hələb qızlarının gözəl tunc sinəsinin üstündə ağ inci mirvariləri var» kimi tapıntı hesab oluna biləcək təşbehlər bu şeirlərdə kifayət qədərdir.

Hüqo “Şərq motivləri” silsiləsindən yazdığı məcmuədə bir sıra Şərq sözləri işlətmişdir. Məsələn: Allah-Allah, moşqée – məscid, scheik – şeyx, cadis – qazi, khan – xan, pacha – paşa, padichah – padişah, vezir – vəzir, Azreiel – əzrayıl, ramadon – ramazan, djinn – cin, turk – türk, chazel – qəzəl, qasidch – qəsidə və s.

“Şərq motivləri” fransız ədəbinin bu mövzuda yazacağı əsərlər üçün ilkin təcrübə və başlanğıc idi.

Dissertasiyanın II fəslinin 2-ci yarım fəslı “Şərq Lamartin poeziyasında” adlanır. XIX əsrdə fransız ədəbiyyatında Şərq mövzularına müraciət edən sənətkarlardan biri də “Şeir pərisi” adını qazanmış görkəmli şair, ictimai xadim Alfons dö Lamartindir. Qeyd etmək lazımdır ki, Lamartin yaradıcılığı bir sıra fransız ədibləri – Hüqo, Balzak, Flober, Stendal, Jül Vern, Jorj Sand, Prosper Merimer yaradıcılığı ilə müqayisədə Azərbaycan oxucularına az tanışdır. Ancaq onu da vurğulamaq lazımdır ki, hələ 1912-ci

ildə F.Ağazadənin nəşr etdirdiyi “Ədəbiyyat məcmuəsi” dərsliyində Lamartin haqqında qısa məlumat və şairin “Göl” şeirinin tərcüməsi verilmişdir.

Lamartinin Şərq mövzusunda yazdığı əsərlərə müraciət etməmişdən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, Hüqodan fərqli olaraq, Lamartin Şərq ölkələrinə səyahət etmiş, burada yaşayan xalqların adət-ənənələrinə, dini görüşlərinə, mifik baxışlarına yaxından bələd olmuşdur.

1832-33-cü illərdə şərq səyahətindən sonra onun 1835-ci ildə “Bir səyyahın qeydləri”, ölümündən xeyli sonra “Xristian Maresşalı görməyə getmək”, “Şərq həqiqi səyahət” (1908), “Lamartinin birgə səyahətləri haqqında”, “Səyyah Lamartin” (1885) əsərləri nəşr olunmuşdur.

Lamartin Şərq mövzusunda öz yaddaqlanan səyahətindən sonra silsilə şeirlər yazmışdır. Bu şeirlərdən şairin “Gələcək səyahətçi”, “Amede dö Persevala”, “Səyahət düşüncələri”, “Gənc ərəb qızına”, “Şahzadə Kuryal dö Bayerə”, “Meynə ağacı və ev” əsərlərini göstərmək olar.¹

Lamartin “Şərq səyahət” şeirində Şərqin gözəlliklərini çox heyrətləndirici bir şəkildə təsvir etməyə çalışır. Şair Şərqi elə təsvir edir ki, bura dərdədən, kədərdən, qəm-qüssədən uzaq əsl xəyallar aləmidir. İnsan bu aləmdə olmaq istəyir:

Hara baxsan güldür, işıqdır və poeziyadır.

Burada xəfif meh əbədi ölümsüz bir bahar yaradır.

Xatırlatmaq lazımdır ki, “Şərq səyahət” şeirinin bütün bəndləri bu misra ilə bitir: “Qoy tanrı zəvvarlara bu işdə kömək olsun.” Şübhəsiz ki, şair “zəvvar” deyərkən Şərqə səyahət edən səyyahları nəzərdə tuturdu.

Lamartin şeirin bir yerində Şərqi şairlər üçün ilham mənbəyi kimi təqdim edir:

Poetik istedadı yüksəltmək üçün

Şərq ətrinə öz lələyini batır.

Sonra bu ahəngdar xəzinədən bizə də pay ver.

Lamartin əsərlərində dönə-dönə Şərqə getmək, orada olmaq istəyir. Nə üçün? Lamartin yazır ki: “Je venais de quitter la terre dont le bruit” – “Mən indicə bu səs-küylü torpağı tərk edərdim”. “Uzağa, çox uzağa” getmək qərarına gəlir. Şübhəsiz ki, tərk edəcəyi yer Avropa, gedəcəyi yer isə Şərqdır. Şairin özü bu sualın cavabını çox aydın şəkildə açıqlayaraq yazır ki, Avropada hər şey uçulur, dağılır, vuruşlar, üsyanlar, mübarizələr gedir, yəni burada sakit həyat yoxdur. Bəzi adamlar bu vuruşun sonunu gözləyirlər, enməsinə, qurtarmasına, sona çatmasına inanırlar, ancaq bu

¹ Lamartine A. Œuvres Poétique de Lamartin. Paris : Hachette, 1878, 336 p.

iki fikrin, düşüncə tərzinin mübarizəsidir, davasıdır. Buna görə də bu mübarizə qurtarmaq bilmir. Bu adamlar tarixin gedişini, qoyulan istiqaməti hələ görmürlər. Bax, buna görə şair həmin yerləri bu saat tərk etmək istəyir. Lamartinin üz tutacağı yer isə Şərqdır.

Lamartinin Şərq mövzusunda yazdığı əsərlərin bəşərindəki fikirləri yekunlaşdırarkən belə qənaətə gəlmək olar ki, şair inqilablar, iğtişələr, üsyanlar Avropasından uzaqlaşmış, sehrli bir aləmdə, ustadı Höte kimi Şərqdə olmaq istəyir.

“XIX əsrin ikinci yarısında fransız poeziyasında Şərq mövzuları” adlanan dissertasiyanın üçüncü fəslində “Hüqo yaradıcılığında Peyğəmbər obrazı: həqiqətlər, rəvayətlər” adlanır. Bu fəsildə fransız ədibinin Məhəmməd Peyğəmbərə həsr etdiyi silsilə şeirlər tədqiqatına cəlb edilmişdir.

“Peyğəmbər” mövzusu dünya ədəbiyyatında həmişə diqqəti çox cəlb edən mövzulardan biri olmuşdur. Belə ki, Avropa ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələri Volter və Höte, rus ədəbiyyatında Puşkin və Lermontov, Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi, Hüseyn Cavid, xalqımız 1991-ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra xalq şairləri Nəbi Xəzri və Zəlimxan Yaqub da həmin mövzuda əsərlər yaratmışlar. Dünya ədəbiyyatında “Peyğəmbər” mövzusunda müraciət edilən sənətkarlardan biri də XIX əsr dahi fransız şairi, mütəfəkkiri Viktor Hüqodur.¹

Hüqonun “Əsrlərin əfsanəsi” (“La légende des siècles”) məcmuəsinin “İslam” bölməsində Hüqonun Məhəmməd Peyğəmbərə həsr olunmuş üç şeiri təqdim edilmişdir. “Hicrinin doqquz ili”(L’An Neuf de l’Hegire) adlanan birinci əsər 156, “Məhəmməd”(Mohamed) adlanan ikinci şeir cəmi dörd misradan, “Sidr ağacı”(“Le Cèdre”) adlanan üçüncü əsər isə 77 misradan ibarətdir. Əlbəttə, bu şeirlərin həcminə görə poema adlandırılması, bircə, düzgün deyildir.²

Çox təəccüblü haldır ki, rus tədqiqatçıları N.N.Safronova, S.Treskunov, A.Laxontova, M.Yelizarova, eləcə də görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünas alimləri M.Rəfili, Ə.Sultanlı, Ə.Ağayev, M.Cəfər, fransız araşdırıcıları Maks Qallo və Andre Besson, yaxud Hüqo haqqında sanballı romanın müəllifi Andre Morua da fransız ədibinin Məhəmməd Peyğəmbərlə bağlı şeirləri bəşərində heç bir söz söyləməmişlər.

¹ Hugo Victor. La légende des siècles. Paris: Flammarion, 1967, p. 445.

² Hugo Victor. La légende des siècles. Paris: Flammarion, 1967, p. 35-40.

Apardığımız araşdırmalar nəticəsində hələlik bu sahəyə müraciət edən yeganə bir tədqiqatçıya təsadüf olunmuşdur. Bu, tunisli tədqiqatçı, Manuba Universitetinin professoru Arifə Marzukidir.¹

Tunisli tədqiqatçı Hüqonun bu silsilədən olan yalnız bir şeirinə müraciət etmiş, ədibin “Hicrinin doqquz ili” şeirini geniş surətdə təhlil etməyə çalışmışdır.

Şübhəsiz ki, ortaya belə bir sual çıxa bilər: Hüqonun “Hicrinin doqquz ili” şeirindəki Məhəmməd Peyğəmbərin təsviri şairin öz xəyalının, düşüncəsinin məhsuludur, yoxsa ki, bu təsviri verərkən hər hansı bir mənbəyə əsaslanmışdır?

Bəllidir ki, görkəmli fransız şərqşünası Dü Riye “Qurani-Kərimi” 1647-ci ildə fransız dilinə tərcümə etmişdir. Yeri gəlmişkən, onu bir daha vurğulamaq lazım gəlir ki, Şərq ədəbiyyatının bir sıra möhtəşəm əsərləri – “Min bir gecə” nağılları, “Kəlilə və Dimnə”, “Avesta”da məhz ilk dəfə fransız dilinə çevrilmiş və sonralar fransız dilindən Avropanın müxtəlif dillərinə tərcümə olunaraq işıq üzü görmüşdür. Şübhəsiz ki, bu, XVIII əsrdə Fransanın Avropada şərqşünaslıq sahəsində əldə etdiyi uğurlar idi.

“Qurani-Kərim”in fransız dilinə çevrilməsi yalnız Dü Riyeinin tərcüməsi ilə məhdudlaşmamışdır. 1840-cı ildə Fransanın İranda səfirliyinin tərcüməçisi cənab A.B.Bibresteyn-Kazımırski “Qurani-Kərim”i ərəb dilindən fransız dilinə çevirmişdir.

Hüqo Bibresteyn-Kazımırskinin tərcüməsi və Qiyyom Potiyenin həmin kitaba yazdığı geniş ön sözlə də yaxından tanış olmuş və Məhəmməd Peyğəmbər surətini yaratmaq üçün ən mötəbər mənbə kimi bu qaynaqlardan istifadə etmişdir.

Ümumiyyətlə, sual oluna bilər: Hüqonun belə bir surəti yaratmasına səbəb nə idi?

A.Marzukinin fikrincə, burada əsas məsələ Hüqonun zəngin faktlara söykənərək bu əfsanəvi surəti yalnız şeirlə – poetik şəkildə təqdim etmək istəyidir.

Tədqiqatlar isə göstərir ki, Hüqo üçün bu mövzu vacib tarixi hadisəni sadəcə poetik dildə ifadə etmək vasitəsi, istəyi deyildir. O, Məhəmməd Peyğəmbər mövzusunə çox məsuliyyətlə yanaşmış, mövzunu tarixi mənbələr əsasında dərinlən öyrənmişdir.

¹ Hugo connu, mènconnu. Textes réunis par le professeur Arifa Marzuki. Tunis: Cérés Edition, 2008, pp. 36-45, 217.

Hüqonun fikrincə, peyğəmbərin də bir ictimai vəzifəsi, bir ictimai işi var və şair bu işə haqq qazandırmaq istəyir. Bu, insanlar arasında bir tənzimləyici, nizamlayıcı roldur.

Hüqo Məhəmməd Peyğəmbəri İsa Peyğəmbərlə müqayisə edir və göstərir ki, o, İsayə nisbətən daha qüvvətli, daha ciddidir:

Mən qüvvəyəm əzizlərim, İsa mülayimdir

Günəş çıxmaq üçün səhəri gözləyir.

Hüqonun “Şərq motivləri”ni araşdırarkən bəlli oldu ki, şair bəzən şeirlərində Şərq şairlərindən müəyyən bir fikri, parçanı götürüb istifadə etmişdir. Yuxarıda verilən bu parçanı da Hüqo peyğəmbər haqqındakı hədislərdən götürmüşdür. Ötəri şəkildə olsa da, onu qeyd etmək lazımdır ki, bu söz ərəb dilində olduğu kimi saxlanılmış və fransız dilində də “hadith” – “hədis” kimi verilmişdir. Bu hədisin tərcüməsinə fikrini bildirən A.Marzuki yazır ki, Hüqo bu poemada hədisi elə məharətli tərzdə vermişdir ki, elə bil onları tərcümə etməmişdir. Hədisə fransız ədəbinin bu qədər yaxından və dərinədən müdaxilə etməsi poemaya olan marağı daha da gücləndirmişdir.

Hüqo Məhəmmədi pisliyə qarşı daim mübarizə aparan güclü bir insan, müharibədə qələbə çalan bir sərkərdə, özünü xalq qarşısında təsdiq etmiş bir tarixi şəxsiyyət kimi təsvir etmişdir.

Eyni zamanda, Hüqonun bu əsərində Məhəmməd Peyğəmbər bütün məsələləri yoluna qoyan, hadisələrin baş verməsinin sirrini bilən, müdrik, həm də dözümlü bir insan kimi təsvir edilmişdir:

“Görünür, o gənc yaşlarından cənnəti görmüşdü.

Köhnə eranı və gələcək zamanları”.

Bu misraları nümunə gətirdikdən sonra A.Marzuki yazır ki, peyğəmbərin fikrə dalmış surətilə Hüqonun şəkli bir-birinə bənzər olduğuna görə “Hicrinin doqquz ili” əsəri yaranmışdır. Hüqo Məhəmməd peyğəmbərin portretini və onun xarakterinin cizgilərini Potiye və Kazimirskinin yazdığı əsərlər əsasında müəyyənləşdirmiş, orada öz xarakterinə, taleyinə uyğun oxşarlıqlar tapmışdır. Bu oxşarlıqlar Hüqonun cəsəratlə demək olur ki, təkə “Hicrinin doqquz ili” yox, ümumiyyətlə, silsilə əsərlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Hüqo “Qurani-Kərim”i çox yaxşı mənimsəmiş, yeri gəldikcə ondan istifadə etmişdir.

Əsərdə göstərilir ki, son anlarını yaşayan peyğəmbər adət etdiyi, ümumiyyətlə, həmişə gəldiyi vaxtda məscidə gəlir, camaat onu izləyir. O, Əliyə söykənmiş vəziyyətdə camaata deyir:

– Camaat, gün batır, insan gəlir keçir.

Toz (zərrə – A.Ə.) və gecə, bu bizik. Yalnız Allah böyükdür.

Və bundan sonra o, əlavə edir ki, “Sans Dieu je serais vil plus que la bête immonde” / “Tanrısız mən murdar, axmaq adamdan da pis bir adam olardım” deyir.

Əsərdəki bir fikir də diqqəti cəlb edir: “J’ai complété d’Issa la lumière imparfaite”/“Mən İsanın bitməmiş, yarımçıq təlimini tamamladım”. Yəni, xristian dinindən çoxlu yarımçıq işlər var idi ki, mən onları bütövləşdirdim.

İndi isə Hüqonun “Hicrinin doqquz ili” adlı əsərində Məhəmməd peyğəmbərin həyatı ilə səsleşən bəzi məqamlara, rəvayətlərə münasibət bildirmək istərdik.

Hüqonun əsərində göstərilir ki, Məhəmməd Peyğəmbər sonuncu dəfə məscidə gəlib camaata müraciət edəndə şeyxlərdən biri ona deyir ki, sən dünyaya gələndə bir ulduz göründü və Xosrovun sarayının üç qülləsi uçdu:

Peyğəmbərin şairi Hassan ibn Sabit söyləmişdir ki, mən səkkiz yaşında idim. Yadıma düşür ki, bir gün səhər ertədən Mədinədə bir yəhudi başqa bir yəhudiyə hayqıraraq, bu gecə Əhmədin ulduzu doğdu – dedi. Sonralar hesabladım, Mövludu-Məhəmmədin gecəsinə uyğun gəlirdi.

Deməli, Hüqo “sən doğulan günü bir ulduz doğdu” sözlərini təsadüfi işlətməmişdi. O, əldə etdiyi qaynaqlardan bəhrələnərək həmin ifadəni, rəvayəti bir misra ilə təqdim etmişdi və Hüqonun “ və Xosrovun sarayının üç qülləsi, bürcü uçdu, qopub düşdü” misrası Xosrovun hakimiyyətinə son qoyulmasına işarə idi.

Dahi fransız yazıçısı Volter çox heyranlıqla yazırdı ki, doqquz il ərzində o, (Məhəmməd peyğəmbər) silah və sözlə bütün Ərəbistanı, romalıların işğal edə bilmədiyi böyük İrani istila etdi. Dörd min nəfərlik qoşunun başında duran bu adamın coşğunluğuna hamı həsəd aparırdı.

Volter onu da qeyd edir ki, məkkəlilər üzərində qələbədən sonra, təbii olaraq onun döyüşçülərinin də sayı artır. Məhəmmədə inam güclənir. O isə qan tökülmədən arzularını, fikirlərini, ideyalarını həyata keçirmək istəyir. Bu məqsədlə ətrafında olan dörd hökmdara vuruşsuz tabe olmağı təklif edir. İran şahı II Xosrov hiddətlə Məhəmmədin məktubunu cırdı.

Şübhəsiz ki, Məhəmməd anadan olarkən Xosrovun sarayının üç qülləsinin, bürcünün uçulub tökülməsi Hüqonun əsərində buna işarə idi. Gələcəkdə Xosrovun ərazisinin Məhəmməd tərəfindən tutulacağını qabaqcadan xəbər verirdi.

Hüqonun Məhəmməd Peyğəmbərə həsr etdiyi ikinci şeirin adı “Məhəmməd” adlanır. Dörd misradan ibarət bu şeirdə, şair peyğəmbərin müdrikliyini tərənnüm edir:

Gözəl camal Məhəmməd növbə ilə minirdi

Öz qatırı Daidolu və öz eşşəyi Yafuru.

Bir təsadüf ilə o, müdrik idi

Həm yetişmiş vaxtında və həm cahillik (uşaqlıq) çağında.

Göründüyü kimi, Hüqo peyğəmbərə həsr etdiyi dörd misradan ibarət ikinci şeirində demək istəyir ki, Məhəmməd Peyğəmbər istər uşaqlıq, istərsə də yetkinlik və ahillik çağında olmasından asılı olmayaraq dünyaya bir dəfəlik müdrik kimi gəlmişdir.

“Sidr ağacı” (“Le Cèdre”) əsəri Hüqonun Məhəmməd peyğəmbərə həsr etdiyi üçüncü şeirdir.¹ Dissertasiyanın üçüncü fəslinin ikinci yarımfəslili “Sidr ağacı” əsərində inam problemi” adlanır. İstər-istəməz bir sual oxucunu düşündürə bilər: Şair nə üçün əsərinin adını məhz “Sidr ağacı” qoymuşdur? Nə üçün “Qurani-Kərim”də adları çəkilən xurma, zeytun, əncir ağacları yox, məhz “Sidr ağacı”? Və yaxud Məhəmməd peyğəmbərə həsr olunmuş şeirin Sidr ağacı ilə nə əlaqəsi var?

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Hüqonun “Sidr ağacı” şeirini oxuduqda da, şairin bu adı nə üçün seçdiyi bəlli olmur. Yəni Sidr ağacı nə deməkdir? Bunun rəmzi mənası nədir?

Bu sözün mənasını aydınlaşdırmaqdan ötrü ilk növbədə “Qurani-Kərim”in 53-cü-“Ən-nəcm” (Ulduz) surəsinin aşağıdakı ayələrinə müraciət etmək lazım gəlir.

14. (Yeddinci göydəki) Sidrətülmüntəhanın yanında.

15. (Mələklər, şəhidlər və müttəqilər məskəni olan) Məva cənnəti onun yanındadır.

16. O zaman Sidrəni nələr bürümüşdü, nələr.

17. Göz nə sağa-sola yayındı, nə də uzağa getdi [hər şeyi olduğu kimi gördü].

18. And olsun ki, (Peyğəmbər) öz Rəbbinin ən böyük qüdrət nişanələrindən [möcüzələrindən] bir qismini (Beytül-məmuru, Sidrətülmüntəhanı, cənnəti, cəhənnəmi, Rəfrəfi, altı yüz qanadı olan Cəbrayılın həqiqi surətini və s.) gördü.²

¹ Hugo Victor. La légende des siècles. Paris: Garnier Flammarion, 1979, pp. 212-213.

² Quran. Bakı: Azərənəşr, 1991, s. 552.

“Qurani-Kərim”ə qeyd və şərhlər yazmış akademik Ziya Bünyadov on altıncı ayədəki “O zaman Sidrəni nələr bürümüşdü, nələr” ifadəsini şərh edərkən yazır ki, şərhçilərin fikirlərinə görə, mələklər və quşlar nəzərdə tutulur. Yəni, Sidr ağacının üstü mələklər və quşlarla dolu idi.

“Qurani-Kərim”in 56-cı – “Əl-Vaqiə” (“Vaqiə”) surəsində yenidən “Sidr ağacı” sözü təsadüf olunur.

27. Sağ tərəf sahibləri! [Əməl dəftərləri sağ əllərində olanlar!] kimdir onlar?!

28. Onlar tikansız Sidr ağaclarıdır.

Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Nizami Gəncəvi özünün “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” və “Yeddi gözəl” əsərlərində Sidr ağacının adını çəkir. Bunların hamısı da eyni vəziyyətdə, göyün yeddinci qatında təsvir olunur və bunların hamısı Nizaminin müxtəlif əsərlərində qələmə aldığı “Peyğəmbərin meracı” hekayətində baş verir.

Ə.H.Bərki və O.Kəskioğlu da “Xatəmül Ənbiya Həzrəti Məhəmməd və həyatı» əsərində Sidrə, yaxud Sidrətül-müntəha haqqında ətraflı danışır. Burada qeyd edilir: “Sidrətül-Müntəha: səmaları, cənnətləri qucaqlayan ulu varlıq ağacıdır, peyğəmbərlərin və mələklərin çata bildikləri elmin sonudur. Sidrə Ərşi Əlanın altındadır. Ondan o tərəfə nə bir mələk, nə bir peyğəmbər yaxınlaşa bilməz. Oradan irəli qeyb aləmidir. Allahdan başqa heç kimin elmi oraya daxil ola bilməz”.¹

Bütün bunlardan sonra indi aydın olur ki, Viktor Hüqo Məhəmməd Peyğəmbərə həsr etdiyi üçüncü şeirin adını təsadüfən “Le Cèdre” (“Sidr ağacı”) qoymamışdır.

Belə bir geniş girişdən, bu şeirlə bağlı müqəddimədən sonra sual oluna bilər: Əsərin məzmunu nədən ibarətdir, yaxud əsərdə nədən söhbət gedir?

Əsərdə təsvir olunur ki, islamın şeyxi Ömər öz uzun çəliyi ilə gəzişir, gah dayanır, gah da müqəddəs Cəddənin yaxınlığındakı qumlu sahillərdə var-gəl edib, hərdən çobanlar sayağı çənəsini çəliyə söykəyib durur.

Əsərdə baş verən əsas hadisə bundan sonra müqəddəs Janın görünməsi ilə başlayır. Aydın olur ki, buradakı hadisə də rəvayət, əfsanə üzərində qurulmuşdur.

Hüqo təsvir edir ki, güclü din xadimi Ömər Qırmızı dənizin lap yaxınlığında qoşa peyğəmbərləri gördü. Bir dərvişin kölgəsində qaranlıq (sıx – A.Ə.) yarpaqları olan böyük, köhnə Sidr ağacı vardı.

¹ Əli Hümət Bərki, Osman Kəskioğlu. Xatəmül Ənbiya. Həzrəti Məhəmməd və həyatı. Ankara: Alıç Okul yayımları, 1993, s. 197.

Bu ağac Qayanın arasında böyüyərək yolu hüdudlandırır. Şeyx Ömər əlini üfünqə, yırtıcı qartalların yuva saldığı şimala tərəf uzatdı. Hüqo bu təsvirdən sonra Şeyx Ömərın Sidr ağacına müraciətini təqdim edir:

Fəzalardan qoca sidr ağacını göstərərək

Egey dənizini və Patmosda yatmış Janı.

O barmağıyla ağacı itələdi və bu sözləri elan etdi.

Get, sidr, get kölgənlə bu adamın üstünü örtməyə!

Hüqo Ömərın bu sözlərindən sonra maraqlı bir ifadə işlədir: “L’arbre n’agit pas une branche” / “Ağac bir budağını belə tərətmir”.

Sual oluna bilər: “Səbəb nə idi ki, ağac bir budağını belə tərətmir”.

Bəlkə elə düşünmək olar ki, Hüqo oxucunu bilərəkdən intizarda, gərgin vəziyyətdə saxlayır? Yaxud bu, fransız ədibinin ədəbi priyomlarından biridir? Bizcə, Hüqo əldə etdiyi rəvayətin, hekayətin məzmununa sadıq qalmış və öz əsərini bu əsasda qələmə almışdır. Ömər ikinci dəfə Sidr ağacına əmr edir!

Ruhani (Ömər nəzərdə tutulur – A.Ə.)

Deyir: “Get də! Və ağacı öz çəliyi ilə döyür”.

Əsərdə göstərilədiyi kimi, məbədin divarı altında möhkəm kök salmış Sidr ağacı heç titrəmir də və sakit bir tərzdə yaşayır. Hüqo burada oxucunu narahat vəziyyətdə saxlayır. Əsər necə sona yetəcək?

Ancaq bir həqiqət aydındır: “Ağac Ömərın dilini başa düşür.” Bəlli olmayan odur ki, ağac nə üçün Ömərın əmrini yerinə yetirmir? Hətta o “tapdanıb döyülsə” belə.

Şeyx Ömərın Sidr ağacına üçüncü müraciətində bütün bu sualların cavabı açılır:

Get! – o qışqırdı, get, Sidr, daimi Allahın naminə!

Nə üçün bu adı daha tez (lap əvvəldən – A.Ə.) söyləmərdin.

Ağac deyir. Və titrəyərək, sərt mərmər qayanı qıraraq.

Hüqonun əsərindən – hekayətdən aydın oldu ki, heç bir qüvvə Sidr ağacının bir yarpağını belə tərpedə bilməz, nəinki budağını. Yalnız Allahın adı gəldikdə o, sıldırım, mərmər qayaları sındıraraq, əsərdə təsvir olunduğu kimi sıldırım qayaları yarıb çıxan Sidr ağacı Tibetdən, Misirdən, Nil çayının üstündən keçərək, qaranlıq, uçurumlarla, əsib-coşan dalğalarla vuruşa-vuruşa Patmosa, Janın yatdığı yerə gəlib çatır. Jan yuxudan oyanarkən başının üstündə peyğəmbəri və ağacı görür. Qorxulu sakitlik içində, başının üstündə kölgə olduğunu görüb, təəccüblə ağaca deyir:

Ağac, sən orda nə edirsən? Sən nə üçün tələsdin.

Qaynamağa, cücərməyə, bir saatda böyüməyə?

Nə üçün yaşadığım qayanın üstünə kölgə saldın.

Cavab belə olur ki, əbədi sərəncamlar, əmrlər qarşısında bu tələsimələr, sürətlər zərrə kimidir, yəni heç nədir. Bu əmri Tanrı vermişdir.

Dissertasiyanın ümumi məzmununa dair yekunlarını təxminən aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

- tədqiqat göstərdi ki, Hüqonun 1829-cu ildə nəşr olunmuş “Şərq motivləri” ilə 1859-cu ildə işıq üzü görmüş “Əsrlərin əfsanəsi”ni müqayisə etdikdə, fransız ədibinin zaman keçdikcə Şərq mədəniyyətini, tarixini daha dərindən öyrəndiyi və bu biliklərin onun Şərq haqqında düşüncələrinin tamamilə dəyişdiyini söyləməyə imkan verir;

- Volterin “Esse”ləri, 1840-cı ildə A.B.Bibresteyn-Kazımirsikin fransız dilinə tərcümə etdiyi, Q.Potiyenin ön söz yazdığı “Qurani-Kərim”, eləcə də Q.Potiyenin “Şərqin müqəddəs kitabları”, “Şərq mədəniyyəti” və digər əsərlər Hüqo üçün başlıca Şərq qaynaqları olmuşdur; Volter, Höte, Puşkin, Lermontovun müraciət etdiyi “Peyğəmbər” mövzusu dahi Hüqonun da diqqətini cəlb etmiş və o bu mövzuda əsərlər yaratmışdır;

- Hüqo “Qurani-Kərim”i çox dərindən və incəliklərinə qədər öyrənmiş, oradaki surə, ayə və rəvayətlərdən həm “Hicrinin doqquz ili”, həm də “Sidr ağacı” əsərlərində istifadə etmişdir;

- Hüqo “Hicrinin doqquz ili” əsərində Məhəmməd peyğəmbərin bütün həyatını hərtərəfli təsvir etməyə çalışmış, onu İsadan daha mükəmməl olan şəxsiyyət, Allahın elçisi kimi təqdim etmiş, peyğəmbərin taleyi timsalında öz taleyini tapmış, özünü ona oxşatmağa cəhd etmişdir.

Şərq mövzularının təsiri altında Hüqonun yazdığı əsərlərin tədqiqinə bundan sonra da döənə-döənə qayıdılacaqdır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları iddiaçının dərc etdirdiyi aşağıdakı məqalə və tezislərdə əksini tapmışdır:

1. Şərq Hüqo poeziyasında // Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2009, № 2 (68), s. 146-148

2. Lamartin yaradıcılığında şərq düşüncələri // Xəbərlər məcmuəsi Gəncə: AMEA Gəncə Regional Elmi Mərkəz, 2009, № 36, s. 169-173

3. Hüqonun "Sidr ağacı" əsərində inam problemi / Xarici Dillərin Tədrisinin Aktual Problemləri IV Respublika Elmi Konfransının Materialları. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, 18-19 may 2011, s. 219-221

4. "Hüqonun" Hicrinin doqquz ili" əsərində peyğəmbər surəti // Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2012, № 2 (82), s.140-146

5. Şərq poeziyası nümunələri Hüqonun "Şərq motivləri"ndə // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, 2012, № 3, s. 95-101

6. The problem of stories(faith) in Victor Huqo"s Work "The nine Years of Hijri // İnnovations and technologies news. Riqa, 2012, № 1 (14), p. 13-17

7. Проблема пророка в творчестве В.Гюго / Сибирская Ассоциация Консультантов. Материалы международной заочной научно-практической конференции. Новосибирск, 2012, с. 125-131

8. The problem of stories in Victor Huqo"s Work .Basic aspects of the scientific activities / Proceedings of the 9-th International scientific conference). Praha, 2013, p. 8-12

9. Problems of belief and invisibleness in Viktor Huqos poetry // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. Kursk, 2013, № 2, с. 101-104

10. Fransız ədəbiyyatında Şərq mövzularının Azərbaycan ədəbiyyat-sünaslığında tədqiqi // Elmi xəbərlər. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, 2013, № 1, s.198-206

11. Viktor Hüqonun"Şərq motivləri"ndə təşbehlər // Elmi xəbərlər. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, 2014, № 4, s. 256-263

12. Тема Востока в поэзии Виктора Гюго. Вестник. Казахский Национальный Университет им.Аль-Фараби.

Серия филологическая №4-5(150-151) Алматы 2014 стр.18-21

ВОСТОЧНАЯ ТЕМАТИКА
ВО ФРАНЦУЗСКОЙ ПОЭЗИИ XIX ВЕКА

Резюме

Представленная диссертация посвящена исследованию восточной тематики в поэзии двух выдающихся представителей французской литературы XIX века – Гюго и Ламартина.

Работа состоит из введения, трёх глав и списка использованной литературы.

Во введении обосновываются актуальность темы диссертации, определяются объект и предмет, цель и задачи, методы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость исследования, даются сведения об апробации и структуре работы.

Первая глава диссертации посвящена исследованию в азербайджанском литературоведении восточной тематики во французской литературе.

Во второй главе диссертации предметом исследования являются сборник стихов Гюго «Восточные мотивы» и стихотворения Ламартина на восточную тему. Здесь также рассматривается влияние восточной литературы на произведения этих поэтов.

В третьей главе диссертации анализируются стихотворения Гюго, посвящённые пророку Мухаммеду, выражается отношение к историческим фактам и легендам.

В заключении работы подведены и обобщены итоги исследования.

ORIENTAL THEME IN THE FRENCH POETRY OF XIX CENTURY

Summary

The thesis touches upon the research in Oriental theme in the poetry of two outstanding representatives of French literature in XIX century Victor Hugo and Lamartine.

The thesis consists of the introduction, three chapters and bibliography.

The introduction presents the grounds for the topicality of the thesis, where the object and the subject are identified; the aim, techniques, scientific novelty as well as theoretical and practical significance of the research are determined.

Also, the information on aprobatation and structure of the work is delivered in the introduction.

The first chapter deals with the works of Azerbaijani writers where the Oriental theme in French literature is investigated.

The second chapter explores the research made in the collection of poems by Hugo "Oriental motives" and Lamartine`s poem on Oriental theme.

The influence of Oriental literature on the works of these poets is considered in this chapter.

The final chapter goes on to analyze Huqo`s poems devoted to prophet Mohammad.

Historical facts and legends are viewed upon in this chapter.

The conclusion deals with the final review of the research.

Çapa imzalanıb: 12.03.2015
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

АЙГЮН ИЛЬХАМ ГЫЗЫ АЛИЕВА

ВОСТОЧНАЯ ТЕМАТИКА
ВО ФРАНЦУЗСКОЙ ПОЭЗИИ XIX ВЕКА

5718.01 – Мировая литература (французская литература)

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2015